

ПИТАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ В ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Терас Гунчак (США)

Україна ХХ сторіччя в зарубіжних архівах

У публікації розповідається про наявність матеріалів з історії України в архівах Австрії, Німеччини, Англії, Франції, Італії, США та Канади.

Україна стала об'єктом зацікавлення для західних держав щойно на початку першої світової війни. Причиною цього було те, що до 1914 р. Україна, поділена між російською і австро-угорською імперіями, була позбавлена своєї національно-політичної ідентичності між вільними народами світу. Цей стан, звичайно, відбивався в архівах закордонних країн, які не мали безпосереднього відношення до України. В архівах же Росії, як і в архівах Австрії, можна знайти великі масиви документів про різні аспекти українського питання. Щоправда, про архіви Росії автору відомо тільки із спеціальної літератури. Багато більше можна сказати про архіви Австрії, які містять особливо значний матеріал про західноукраїнські землі з передвоєнного періоду. Зберігаються ті матеріали в Адміністративному архіві (Verwaltungsarchiv), а також в Архіві поліції.

Починаючи з 1914 р. українське політичне питання стало актуальним. Воно широко дискутувалося у правлячих колах і саме тому знаходимо обширну документацію, пов'язану з українською проблематикою, в Центральному державному архіві (Haus-, Hof- und Staatsarchiv). Там можна знайти різні подробиці створення формувань Українських січових стрільців, діяльності «Союзу визволення України», українсько-польської боротьби за владу в Галичині, а з квітня 1917 р. дедалі частіше з'являються рапорти про події на Україні. Як і можна б сподіватися, найбільше матеріалу про Україну, зосередженого в центральному архіві, стосується 1918 р.—періоду Брестського договору та німецько-австрійської інтервенції на Україні.

Цікаву інформацію про воєнні події на Україні можна знайти у Воєнному архіві (Kriegsarchiv), де зібрано багато матеріалу про участь у цих подіях австрійських військ та про різні проблеми, з якими вони при цьому зустрічалися. Після першої світової війни Австрію перестала цікавити українська проблематика, отже, і в архівах її даних про Україну в наступні періоди історії, крім деяких принагідних звітів, майже немає.

Іншою державою, безпосередньо зацікавленою Україною під час першої світової війни, була Німеччина. Коли «план Шліффена» здійснити на західному фронті не вдалося, вона звернула свою увагу на Схід. У той час Українська Центральна Рада шукала союзника проти Москви, яка оголосила війну Україні, і Німеччина виявила готовність вступити з нею в переговори, які закінчились підписанням договору між німецько-австрійською та українською сторонами в Бресті-Литовському (лютий 1918 р.). Протоколи тих переговорів збереглися в цілості. Вони дають дослідникові можливість глибше з'ясувати політику не тільки Центральної держави, а й України та комуністичного уряду в Москві. Звичайно, найбільша кількість архівного матеріалу стосується 1918 р.—від брестських переговорів до кінця гетьманування Павла Скоропадського.

Всі документи про Україну з 1918 року і пізнішого часу знаходяться у двох центральних архівах. Перший і найбільший — це Федеральний архів (Bundesarchiv) у Кобленці над Рейном, в якому зберігаються всі документи політичного, поліцейного, адміністративного та економічного характеру. Другий найбільший архівний центр розміщений у Фрайбурзі. Це — Військовий архів (Militärarchiv). Варто додати, що саме тут зберігаються також документи німецької розвідки.

У цих двох архівах можна знайти найбільше документів з історії України ХХ сторіччя (до травня 1945 р.). Є там рапорти про Україну 20-х років, про колективізацію та голод 1932—1933 рр. Йдеться в німецьких документах також про контакти Організації українських націоналістів з німецькою розвідувальною службою, які на короткий час перейшли до співпраці.

Найповніше в архівах Німеччини представлені дані про Україну періоду другої світової війни. Тут можна знайти документи майже на будь-яку тему. Є тут рапорти про економіку України та про використання її природних багатств. За підписами R43 і R58 зберігається вичерпна інформація про робітників, примусово вивезених з України, про українське націоналістичне та комуністичне підпілля, про переслідування цивільного населення, арешти й розстріли. Велика кількість документів стосується адміністративних питань та економічної експлуатації країни.

Оскільки в українській радянській історіографії поширена думка про те, що Степан Бандера та його прихильники колаборували з нацистами під час війни, варто навести такий документ: підпис R 58/60, 20 листопада 1942 р. «Арешт членів української групи Бандери, головно у Бравншвайгу і Дрездені». Зрештою, таких прикладів можна б навести дуже багато, включно з даними про арешт Бандери 6 липня 1941 р. Звичайно, це тільки маленькі фрагменти великої проблеми, яку, однак, неможливо вивчити саме без цих фрагментів.

Доволі великий матеріал можна знайти про український націоналістичний рух, і насамперед про Українську повстанську армію (УПА), учасників якої нацисти, так само як і радянських партизанів, називали бандитами. Є там документи різного походження, і залежно від того, яку роль відігравала та чи інша інституція в цілій німецькій структурі, оригінали документів знаходяться або в Федеральному архіві (Bundesarchiv) в Кобленці, або у Військовому архіві (Militärarchiv) у Фрайбурзі. Всі ті документи, що йдуть за підписами NS, R, R 70 SU, R 70 Polen і R 70 Slowakei, знаходяться в архіві в Кобленці, а за підписами H 3, RH, RW і XIII. A. K.—у Військовому архіві в Фрайбурзі.

Документи за тими й іншими підписами про Україну, оригінали яких знаходяться в німецьких архівах, можна також одержати в Державному архіві у Вашингтоні на мікрофільмах. Розпізнають їх за літерою T, після якої йде число. Наприклад, позначення «T 454/5» означає, що документ на мікрофільмі (T) і що походить він з канцелярії або архіву Міністерства окупованих східних земель (454), а число рольки мікрофільму є «5». Інші мікрофільмові серії, як наприклад, T 175, належать до матеріалів різних поліцейних управлінь та «SS», а T 120 — до архіву Міністерства закордонних справ, оригінали якого знаходяться в архіві у Бонні. Це надзвичайно багатий і важливий для вивчення української проблематики архів. В ньому зберігається близько 6 000 документів про Закарпатську Україну (T 120/1080; T 120/1081; T 120/1082; T 120/1094; T 120/1279; T 1319). Дуже цікавими з погляду сьогодення є рапорти з Харкова (1920 р.) про боротьбу Радянської України за самостійність, проти централізму як, рівно ж, і про спроби України укласти торговельну угоду з Німеччиною (див. T 120/5379). Не менш цікавими є документи про гроші, що їх Німеччина винна Україні.

Знаходимо в архіві Міністерства закордонних справ рапорти про Організацію українських націоналістів (ОУН) (Т 120/1320), про стан справ у Галичині — про її шляхи сполучення, економіку та про українсько-польські відносини (див. Т 120/4356, Т 120/2567, Т 120/5077). Є там навіть довідки про причини антисемітизму на Україні, про спроби створення єврейських колоній на Херсонщині (Т 120/4947), як, рівно ж, і про масові вбивства українського населення, і взагалі про Україну під час другої світової війни (Т 120/297).

Звичайно, тут подано тільки фрагментарну інформацію, оскільки матеріал про Україну в німецьких архівах завеликий для того, щоб його можна було описати в короткій статті.

Другий найбільший архів, де зберігаються документи про Україну, знаходиться в Лондоні. Це — відомий Архів громадських документів (Public Records Office) у К'ю Гарденс (Kew Gardens) — лондонському передмісті. В рубриці «F. O. 371» тут можна знайти донесення розвідки та британських дипломатів, аналіз багатьох політичних, громадських чи економічних проблем. Без перебільшення можна сказати, що цей новозбудований та обладнаний наймодернішою технікою архів є джерелом, без якого важко було б відтворити минуле України.

З матеріалів архіву, що нас цікавлять, найбільша їх кількість стосується доби української революції — Центральної Ради, гетьманату Павла Скоропадського, Директорії, а також громадянської війни. Так, для прикладу, донесення за 23 листопада 1917 року інформує британський уряд про утворення Української Республіки. Двома днями пізніше Лондон одержав обширне донесення про розмову з президентом України Михайлом Грушевським. Інший рапорт того самого дня (25 листопада) повідомляє, що Центральна Рада взяла всю повноту влади на території України. Далі в тому самому рапорті зазначається, що на крейсері «Пам'ять Меркурія» майорить український національний прапор. Цікаве повідомлення (5 сторінок) датоване 24 грудня 1917 р. В ньому йдеться про бажання Української Народної Республіки створити союз, у який входили б усі республіки, що творили царську Росію. В іншому документі з цією самою датою (14 сторінок) розглядається питання про те, відкритою чи таємною має бути допомога Центральній Раді. У донесенні від 4 січня 1918 р. повідомляється, що уряд УНР зажадав, щоб більшовицькі війська залишили Україну.

Деякі архівні документи про Україну належало б віднести до ґрунтовних студій. Саме таким є один з них (за 17 жовтня 1918 р.), який налічує 128 сторінок. Інші — приваблюють оригінальністю свого змісту. Маю на увазі документи за 10 і 11 липня 1919 року, де йдеться про канадських українців, які бажають служити добровольцями в українській армії, що бореться за самостійну Україну. Мабуть, кількох цих прикладів вистачить, щоб дати уявлення про документи з часів революції.

Майже перегукуються з нинішнім днем матеріали про спробу делегації УСРР (січень — лютий 1923 р.) створити українсько-британську торговельну асоціацію та спільний українсько-британський банк. Як видно з документів, з того нічого не вийшло через централістську політику Москви.

Дуже цікаві документи, в яких міститься обширний аналіз політичних відносин на Україні, були виготовлені 1928 року. Перший з них під назвою «Майбутнє Радянського Союзу і ситуація в Україні» був написаний 16 січня, другий під назвою «Майбутнє Радянського Союзу і націоналістичний рух на Україні» — 5 квітня. Автор твердить, що Фінляндія виявляла надзвичайний інтерес до будь-яких ознак розпаду Радянського Союзу.

Український дослідник, який цікавиться тридцятими роками, також знайде в архіві багато матеріалу. Насамперед тут дуже точно

висвітлені проблеми галицьких українців, про які йдеться в повідомленнях дипломатів і аналізах спеціалістів з міністерства закордонних справ.

Таких документів чимало, але для прикладу можна було б згадати аналіз «Східна Галичина», датований 1 квітня 1933 р., чл меморандуми консула Савери від 4 і 14 липня 1933 р. під такою ж назвою, які мають загалом 18 сторінок.

Доволі значний матеріал міститься під рубриками «Українські справи» або «Ситуація в Україні». Особливо це стосується 1930-х років. Звичайно, знаходимо там і такі назви документів, як «Німецько-українські відносини», де йдеться про німецьке зацікавлення Україною. Є серед цих матеріалів і коротка інформація про перенесення столиці України з Харкова до Києва, і дещо довше донесення, що має назву «Тенденції до сепаратизму в автономних республіках СРСР», за 8 січня 1934 р.

Окреме місце в історії України займає голодомор 1932—1933 рр. Ця трагічна сторінка нашої історії досить широко задокументована в британському архіві. Відповідна група документів так і називається «Голод на Україні». Є в тих фондах і цінна своїм змістом книжка «La Famine en Ukraine». В ній розповідається про голод та про заходи української діаспори, спрямовані на допомогу українському населенню.

Як і можна було сподіватися, британський архів з не меншою увагою, ніж до інших проблем, підійшов і до проблеми другої світової війни. На особливу увагу заслуговують документи часів німецької окупації України, а також повідомлення з різних джерел про розвиток українського протинімецького та протирадянського опору.

Крім згаданого, знаходяться в Лондоні ще два архіви, в яких також є велика кількість документів, що мають відношення до України. Це — «Архів підпільної армії» (АК) та Архів Інституту В. Сікорського. Обидва вони зберігають документи періоду другої світової війни, особливо про польське, українське та радянське підпілля, про УПА, а також про українсько-польські стосунки часів війни.

До великих архівів, де зберігається значна кількість документів про Україну, належить Дипломатичний архів Міністерства закордонних справ Франції (Ministre des Affaires Etrangères: Archives Diplomatiques), який міститься в будинку цього ж міністерства в Парижі. Багатий він документами, які стосуються головно 1917—1923 рр. Пізніший період представлений документами про Україну значно менше. Зазначимо також, що вартій уваги дослідника архів є в Парижі і в бібліотеці ім. С. Петлюри. Там, до речі, зберігається щоденник Пелесіє — головного французького політичного агента на Україні в добу революції.

В архівах Італії документів, у яких відбита українська тематика, мало. Тільки записані під час Версальської конференції розмови про Україну зберігаються в Римі.

Тепер коротко про архіви США. Оскільки Америка ніколи не була спеціально зацікавлена українським питанням, то, отже, й документів про Україну знаходимо тут небагато. Тільки друга світова війна примусила Сполучені Штати звернути увагу на Україну. Цим і пояснюється той факт, що більшість документів Державного архіву США стосуються періоду після 1939 р. Якісно найкращі документи із США, це продукт діяльності двох розвідувальних служб — ОСС («OSS») і Сі Ай Сі («С і С»). Що ж до мікрофільмів німецьких документів у цьому архіві, то про них йшлося вище.

Існує в Сполучених Штатах один дуже цікавий архів — у Каліфорнії. Це — Інститут війни і революції Гувера. Тут можна знайти документацію про Україну починаючи з 1917 р. Однак переважно це — документи (коли йдеться про Україну) періоду другої світової війни. Зберігається там, наприклад, архів шефа поліції безпеки та всіх фор-

мувань СС Г. Гімлера. Архів має дуже вартісний матеріал про окупаційну політику гітлерівців на Україні.

У США є також архіви, що належать полякам чи євреям і без яких дослідник новітньої історії України обійтись не може. До найважливіших з них належить єврейський архів ІВО (YIVO), який містить дуже багатий матеріал про добу революції, двадцять роки, а передусім — про другу світову війну. Не менш важливим є й Архів Ю. Пілсудського, який знаходиться в Інституті Пілсудського в Нью-Йорку. В ньому можна знайти матеріали з часів революції на Україні, які стосуються головно українсько-польських відносин.

Наприкінці відзначу, що й українці США створили свої архіви, у фондах яких знаходяться головним чином матеріали, які охоплюють ХХ сторіччя. Такі архівні фонди знаходяться у Вільній Академії наук (Нью-Йорк), Науковому товаристві ім. Шевченка (Нью-Йорк) та Українському дослідному та документаційному центрі (Нью-Йорк) та в Східно-Європейському дослідному інституті ім. В. Липинського (Філадельфія).

В Канаді архіви з документами про Україну містяться в Канадському інституті українських студій в місті Едмонтон (Альберта), в Українському дослідному документаційному центрі в Торонто та Державному архіві в Оттаві, куди недавно перевезено з Франції архів Українського центрального комітету. Це надзвичайно важливий архів для пізнання українського життя на західноукраїнських землях під час другої світової війни.

Сподіваюсь, що цей короткий огляд хоча б частково проллє світло на ті можливості для досліджень з історії України, які існують на Заході.

Одержано 22.10.90.

В публикации рассказывается о наличии материалов по истории Украины в архивах Австрии, Германии, Англии, Франции, Италии, США и Канады.